

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Genealogy of Archaeological and Iranological Discourse in Iran

Examining the Nexus of Knowledge and Power within Political Transformations

Hamid Afshar

Assistant Professor at Iranology Foundation, Tehran, Iran. Afsharhamid@chmail.i

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025
September 24
Received in revised
form 2026
January 4
Accepted 2026 May 4
Published online
2026 June 22

Keywords:

Archaeology,
Iran,
Iranology,
Genealogy,
Politics.

ABSTRACT

Purpose: This article examines the deep and complex impact of politics on the development of archaeological and Iranological discourses in Iran. It highlights how these discourses and the knowledge they produced became intertwined with power, particularly during major political turning points such as the Constitutional Revolution, the rise of the Pahlavi dynasty with its archaic nationalist ideology, and the Islamic Revolution. The study argues that political factors have often overshadowed the scholarly dimension of these fields. The central question is how political transformations from the Qajar era onward have shaped the discourses, theoretical foundations, and institutionalization of archaeology and Iranology, and what implications this has had for their scientific orientation.

Method and Research: The genealogical method, introduced by Michel Foucault, serves as an analytical tool for examining the roots and transformations of discourses in the humanities. Applied to Iranology and archaeology, this approach reveals that discourses not only reflect historical knowledge but are also deeply intertwined with politics, society, and culture. A genealogical analysis of the role of politics in shaping these discourses enables a better understanding of how power influences knowledge and epistemic change. Ultimately, this method provides a framework for critique, reconsideration, and redefinition of concepts and research processes within the fields of Iranology and archaeology.

Findings and Conclusions: The results indicate that archaeology, with its strong capacity for reconstructing the past and shaping identity, has largely served projects of top-down legitimation and nation-building. The dominance of the culture-historical school and its alignment with the Pahlavi state ideology led to theoretical stagnation in the field and the marginalization of alternative currents such as Marxist archaeology. By contrast, Iranology evolved into a space of intellectual contestation and experienced profound influence from Marxist thought, particularly in historiography, literature, and committed art. The article also examines the divergent paths of institutionalization in the two discourses: archaeology, due to its direct connection with state ideology, gained administrative and educational structures much earlier, while Iranology was institutionalized later and in a more decentralized manner. The study concludes that politics, functioning as a formative context rather than merely an external factor, has decisively shaped the trajectory of both fields of knowledge. A critical historical awareness of this influence is essential for their transition toward a more scientific and independent stage.

Cite this article: Afshar, Hamid. (2026). Genealogy of Archaeological and Iranological Discourse in Iran Examining the Nexus of Knowledge and Power within Political Transformations. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 87-109. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25976.2780>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25976.2780>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The study of the past has always been not merely an academic curiosity but also a contested arena over meaning, identity, and legitimacy. In modern Iran, two scholarly discourses-archaeology and Iranology-have borne this critical responsibility. These discourses, tasked with rereading and reconstructing Iran's history and culture, are themselves products of Iran's turbulent historical conditions since the nineteenth century. The fundamental question is whether a body of knowledge devoted to self-understanding, in an era when the very notion of the "self" had become a crisis, could have emerged and developed independently of the field of political forces. A genealogy of these two domains reveals that their emergence and evolution have been inextricably bound to Iran's political destiny. The Constitutional Revolution, as a turning point in Iranians' awareness of national and historical identity; the establishment of the Pahlavi dynasty, with its ideology of archaizing nationalism and symbolic revival of pre-Islamic empires; and finally, the Islamic Revolution, which broke from that identity model and emphasized religious components-all constituted political contexts that shaped and directed these scholarly discourses. This inevitable entanglement imparted an intrinsic character to these fields -one in which the political dimension overshadowed, and at times marginalized, the scientific one. This article argues that politics, as the very milieu rather than merely an external factor, has determined the trajectory of the formation, transformation, and institutionalization of archaeology and Iranology in Iran. Accordingly, the central question of the present study is how Iran's political transformations since the Qajar era have influenced the discourses, theoretical foundations, and processes of institutionalization of archaeology and Iranology, and what implications these influences have had for the scientific orientation of the two fields.

Methodology

The genealogical method is one of the significant analytical approaches in the humanities, employed to examine the roots, structures, and processes of the formation and transformation of discourses and concepts. Introduced and developed by Michel Foucault, this method offers strong potential for analyzing the epistemic and historical complexities of specialized fields such as Iranology and archaeology. In these domains, discourses not only represent knowledge and historical understanding of Iranian culture and civilization but are also deeply intertwined with political, social, and cultural factors. Although these discourses undergo changes and transformations over time, they nonetheless preserve their epistemic frameworks and boundaries, shaping the ways in which we comprehend Iran's history, culture, and identity. In this study, the genealogical method is applied to analyze the role of the signifier "politics" in the formation and transformation of the discourses of Iranology and archaeology. Employing genealogy thus provides a suitable framework for critical analysis and rethinking of the current condition of Iranology and archaeology in the country. In this way, the method serves as a powerful tool for rereading and redefining concepts and research trajectories within these fields.

Discussion

In this article, first, the impact of politics on the discourse of archaeology is assessed, with a focus on the dominance of the culture-historical school and the marginalization of Marxist archaeology. Second, the influence of ideological struggles on the discourse of Iranology, particularly its engagement with Marxist thought, is examined. In the third section, the differing paths of institutionalization of these two discourses are analyzed as reflections of

their respective degrees of dependency on structures of power. Ultimately, this study emphasizes that historical self-awareness of such influences is a necessary condition for moving toward a more scientific and independent stage in these fields of knowledge.

Conclusion

The findings clearly demonstrate that these two fields of knowledge have not emerged as autonomous and self-sufficient domains, but rather as historical constructs shaped and developed within discursive and political forces. Politics, as a foundational and directive context rather than a merely external factor, has charted the trajectory of both disciplines. The results of this study can be summarized in several key points.

First, the inherent dominance of politics over science. The simultaneous emergence of these discourses with decisive political events led to the political and ideological dimension overshadowing their scientific and academic aspects. From the outset, archaeology and Iranology served political needs of identity formation, legitimation, and nation-building.

Second, the structural differences of the discourses in their engagement with power. Although both were shaped by politics, the effects manifested differently. Archaeology, due to its unique capacity to provide tangible evidence of past grandeur, was largely mobilized for top-down legitimation projects. The dominance of the culture-historical school and its organic linkage to Pahlavi archaizing nationalism not only produced theoretical stagnation and methodological rigidity but also marginalized and excluded alternative approaches, particularly Marxist archaeology. In contrast, Iranology became an arena of intellectual contestation. While marked by the legacy of colonial Orientalism, it proved especially receptive-particularly in historiography and literature-to the deep influence of Marxist thought, transforming into a tool for critiquing the dominant discourse of political authority.

Third, institutionalization as a reflection of dependence on power. The divergent paths of institutionalization illustrate the extent of each discourse's reliance on political structures. Archaeology, directly serving governmental projects, developed administrative and educational institutions much earlier (from the late Qajar and early Pahlavi periods). This institutional entanglement exposed it to politicization and fluctuations driven by regime change. Iranology, by contrast, as a more decentralized and intellectually oriented discourse, institutionalized later and in a more fragmented form. This delay itself testifies to its relative non-instrumentality for state power and its deeper roots within the intellectual life of society.

In conclusion, this study does not seek to deny the scientific value of the achievements of archaeology and Iranology in Iran. Rather, its aim is to trace the genealogy of these disciplines and to foster self-awareness of the historical conditions of their formation. Recognizing that their theoretical foundations, orientations, and even institutional structures have been constructed through relations of power constitutes the first necessary step toward loosening the heavy burden of ideology and moving toward greater scientific independence. A more mature stage for these two fields requires a critical re-examination of their own histories and an acknowledgment of the pervasive influence of political contexts.

تبارشناسی گفتمان باستان‌شناسی و ایران‌شناسی در ایران:

واکاوی پیوند دانش و قدرت در بستر تحولات سیاسی

حمید افشار

استادیار بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران. رایانامه: Afsharhamid@chmail.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: ایران، ایران‌شناسی، باستان‌شناسی، تبارشناسی، سیاست.	زمینه/هدف: این پژوهش به واکاوی تأثیرات ژرف و پیچیده حوزه سیاست بر شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های باستان‌شناسی و ایران‌شناسی ایران می‌پردازد و به دنبال آن است که رابطه این گفتمان‌ها و دانش حاصل از آن را به مفهوم سیاست و قدرت درک کند؛ زیرا به نظر می‌رسد همزمانی آن‌ها با رویداد سرنوشت‌سازی چون انقلاب مشروطه، پیوستگی زمانی با برآمدن دودمان پهلوی و ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرا و تحولات متعاقب آن با وقوع انقلاب اسلامی، موجب غلبه ذاتی جنبه سیاسی بر جنبه علمی آن‌ها شده است. پرسش اصلی مقاله عبارت است از اینکه تحولات سیاسی ایران از دوره قاجار به این سو، چگونه بر گفتمان‌ها، مبانی نظری و فرآیند نهادینه‌شدن باستان‌شناسی و ایران‌شناسی تأثیر گذاشته و این تأثیرات چه پیامدهایی برای رویکرد علمی این دو حوزه به همراه داشته است؟ روش/رویکرد: روش تبارشناسی که توسط میشل فوکو مطرح شد، ابزاری تحلیلی برای بررسی ریشه‌ها و تحولات گفتمان‌ها در علوم انسانی است. این رویکرد در ایران‌شناسی و باستان‌شناسی نشان می‌دهد که گفتمان‌ها علاوه بر بازتاب دانش تاریخی، با سیاست، جامعه و فرهنگ پیوندی عمیق دارند. تحلیل تبارشناختی نقش سیاست در شکل‌گیری این گفتمان‌ها، امکان فهم چگونگی تأثیر قدرت بر دانش و تغییرات معرفتی را فراهم می‌کند. در نهایت، این روش بستری برای نقد، بازاندیشی و بازتعریف مفاهیم و روندهای پژوهشی در حوزه ایران‌شناسی و باستان‌شناسی ایجاد می‌نماید. یافته‌ها/نتایج: یافته‌ها نشان از آن دارد که باستان‌شناسی با ظرفیت بالای خود برای بازسازی گذشته و هویت‌سازی عمدتاً در خدمت پروژه‌های مشروعیت‌بخشی و ملت‌سازی قرار گرفته است. سلطه مکتب تاریخ-فرهنگی و پیوند آن با ایدئولوژی حکومت پهلوی موجب رکود نظری این رشته و طرد جریان‌هایی مانند باستان‌شناسی مارکسیستی شد. در مقابل، گفتمان ایران‌شناسی به میدانی برای کشمکش‌های فکری تبدیل شد و تأثیرپذیری عمیقی از اندیشه مارکسیستی در حوزه تاریخ‌نگاری و ادبیات و هنر متعهد تجربه کرد. این مقاله همچنین تفاوت مسیر نهادینه‌شدن هر دو گفتمان را بررسی کرده است. بر این اساس، گفتمان باستان‌شناسی به دلیل ارتباط مستقیم با ایدئولوژی حاکم، بسیار زودتر صاحب تشکیلات اداری و آموزشی شد، درحالی که گفتمان ایران‌شناسی با تأخیر و به صورت غیر متمرکز نهادینه شد. در نتیجه، سیاست به مثابه بستر و نه صرفاً یک عامل خارجی، مسیر این دو حوزه دانش را رقم زده و خودآگاهی تاریخی نسبت به این تأثیرپذیری، شرط لازم برای گذار به مرحله‌ای علمی‌تر و مستقل است.

استناد: افشار، حمید (۱۴۰۵). تبارشناسی گفتمان باستان‌شناسی و ایران‌شناسی در ایران: واکاوی پیوند دانش و قدرت در بستر تحولات سیاسی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۵ (۴۹)، ۸۷-۱۰۹.

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.25976.2780>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی تهران

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مساله

شناخت گذشته، نه تنها یک کنجکاوی آکادمیک، که عرصه‌ای برای جدال بر سر معنا، هویت و مشروعیت بوده است. در ایران معاصر، دو گفتمان علمی باستان‌شناسی و ایران‌شناسی عهده‌دار این وظیفه خطیر بوده‌اند. این دو گفتمان، که مسئولیت بازخوانی و بازسازی تاریخ و فرهنگ ایران را برعهده داشته‌اند، خود محصول شرایط تاریخیِ پرفرازونشیب ایران از سده نوزدهم به این سو بوده‌اند. پرسش بنیادین این است که آیا می‌توان تصور کرد که دانشی پیرامون خودشناسی در دوره‌ای که «خود» به مسأله‌ای بحرانی بدل شده، می‌توانسته است بدون تأثیر از میدان نیروهای سیاسی شکل گیرد و توسعه یابد؟ واکاوی تاریخ این دو حوزه آشکار می‌سازد که پیدایی و تکامل آن‌ها با سرنوشت سیاسی ایران گرهی ناگسستنی خورده است. انقلاب مشروطه به عنوان نقطه عطفی در آگاهی ایرانیان نسبت به هویت ملی و تاریخی، تأسیس سلسله پهلوی با ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرایانه و متکی بر باززایی نمادین امپراتوری‌های پیش از اسلام و سرانجام انقلاب اسلامی با گسست از آن الگوی هویتی و تأکید بر مؤلفه‌های دینی، بسترهای سیاسی شکل‌دهنده و جهت‌دهنده به این گفتمان‌های دانشی بوده‌اند. این پیوند اجتناب‌ناپذیر، ماهیتی ذاتی به این عرصه‌ها بخشیده است. ماهیتی که در آن جنبه سیاسی بر جنبه علمی آن سایه افکنده و گاه آن را به حاشیه رانده است. این پژوهش با پذیرش این پیش‌فرض که «دانش» همواره در رابطه‌ای دیالکتیکی با «قدرت» قرار دارد، بر آن است تا با بهره‌گیری از رهیافت تبارشناسی میشل فوکو، به واکاوی این پیوند پیچیده بپردازد. این مقاله استدلال می‌کند که سیاست به مثابه بستر و نه صرفاً یک عامل خارجی، مسیر شکل‌گیری، تحول و نهادینه‌شدن گفتمان‌های باستان‌شناسی و ایران‌شناسی در ایران را رقم زده است. بر این اساس، پرسش اصلی مقاله حاضر عبارت است از اینکه تحولات سیاسی ایران از دوره قاجار به این سو، چگونه بر گفتمان‌ها، مبانی نظری و فرآیند نهادینه‌شدن باستان‌شناسی و ایران‌شناسی تأثیر نهاده و این تأثیرات چه پیامدهایی برای رویکرد علمی این دو حوزه به همراه داشته است؟ برای پاسخ به این پرسش، مقاله در سه بخش اصلی سامان یافته است. نخست، به تحلیل تأثیر سیاست بر گفتمان باستان‌شناسی با تمرکز بر سلطه مکتب تاریخ-فرهنگی و طرد باستان‌شناسی مارکسیستی پرداخته می‌شود. دوم، تأثیرپذیری گفتمان ایران‌شناسی از کشمکش‌های ایدئولوژیک، به‌ویژه پذیرش اندیشه مارکسیستی، بررسی می‌شود و در بخش سوم، تفاوت مسیر نهادینه‌شدن این دو گفتمان به عنوان بازتابی از میزان وابستگی آن‌ها به ساختار قدرت تحلیل می‌شود. این پژوهش در نهایت بر این امر تأکید می‌ورزد که خودآگاهی تاریخی نسبت به این تأثیرپذیری، شرط لازم برای گذار به مرحله‌ای علمی‌تر و مستقل‌تر در این حوزه‌های دانشی است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

همانگونه که از عنوان پژوهش برمی‌آید، پیشینه آن را باید در دو حوزه مستقل ارزیابی کرد. در حوزه ایران‌شناسی باید گفت در میان پژوهش‌های پیشین اشاراتی به تأثیر دال سیاست بر شکل‌گیری این دانش شده است و البته این اشارات معمولاً بر مبانی تأثیر شرق‌شناسی استعماری بر جهت‌گیری دانش ایران‌شناسی محدود شده است. مهمترین مقاله‌ای که باید از آن یاد کرد، مقاله حمید عنایت با عنوان «سیاست / ایران‌شناسی» است. وی دیدگاهی انتقادی به

موضوع ایران‌شناسان خارجی و ایرانی دارد و چالش اصلی پژوهشگران این حوزه را شروعی بدون سابقه و دوراندیشی و در خلاء فکری می‌داند (عنایت، ۱۳۵۲). ایرج افشار (افشار، ۱۳۵۳: ۱۰۶) نیز در میان نوشته‌های خود اشاراتی به تأثیرپذیری از حوزه سیاست داشته است اما مطالب به صورت تحقیقی مستقل در این زمینه نیستند. زرشناس در کتاب «درآمدی بر ایران‌شناسی»، ایران‌شناسی و شرق‌شناسی را در ارتباط تنگاتنگ با مفهوم استعماری می‌داند و معتقد است که بیداری مردم در جهان و تنفر از استعمار، حکومت‌ها را به سمت نوعی آگاهی از خود و البته متأثر از سیاست‌های داخلی، ناگزیر به ایجاد نوعی شناخت مجدد از خود کرده است (زرشناس، ۱۳۹۱). رفیعی آتانی (رفیعی آتانی، ۱۴۰۰: ۳۴) و حمید افشار نیز به موضوع تأثیرپذیری از حوزه سیاست اشاراتی کرده‌اند (افشار، ۱۴۰۳). در حوزه باستان‌شناسی به دلیل آنکه مبانی نظری توسعه‌یافته‌تری دارد، مطالب بیشتری در مورد پیوستگی و تأثیر و تأثر از دال سیاست به رشته تحریر درآمده است. مقاله «درآمدی بر باستان‌شناسی و سیاست» به حوزه مبانی باستان‌شناسی و نحوه ارتباط آن با سیاست دولت پهلوی پرداخته است (آجرلو، ۱۳۹۰). همچنین، مقاله «استعمار، شرق‌شناسی و باستان‌شناسی» زایش رویکرد باستان‌شناسی و مردم‌شناسی را با مفهوم استعمار پیوند می‌زند و سعی در نقد رویکرد مذکور دارد (عسگری‌پور، ۱۳۹۰). با این حال، تحقیق مستقلی در مقایسه رویکردهای ایران‌شناسی و باستان‌شناسی و تأثیر آن‌ها از دال سیاست نمی‌توان یافت.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

روش تبارشناسی یکی از رویکردهای تحلیلی مهم در علوم انسانی است که با هدف بررسی ریشه‌ها، ساختارها و فرایندهای شکل‌گیری و تحول گفتمان‌ها و مفاهیم به کار گرفته می‌شود. این روش که توسط میشل فوکو معرفی و توسعه یافته، قابلیت بالایی در تحلیل پیچیدگی‌های معرفتی و تاریخی حوزه‌های تخصصی مانند ایران‌شناسی و باستان‌شناسی دارد. در حوزه ایران‌شناسی و باستان‌شناسی، گفتمان‌ها نه تنها معرف دانش و فهم تاریخی فرهنگ و تمدن ایران هستند، بلکه به شدت با عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در هم تنیده شده‌اند. میشل فوکو گفتمان را موجودی مستقل می‌داند که مجموعه‌ای از مفاهیم، روایات و نشانه‌ها را در قالب یک واحد منسجم سازماندهی می‌کند (فوکو، ۱۳۹۲). این گفتمان‌ها گرچه در طول زمان دچار تغییر و تحولات می‌شوند، اما همچنان چارچوب‌ها و مرزهای معرفتی خود را حفظ می‌کنند و شکل‌دهنده به نحوه فهم ما از تاریخ، فرهنگ و هویت ایرانی‌اند. در این پژوهش، روش تبارشناسی به منظور تحلیل نقش دال «سیاست» در شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های ایران‌شناسی و باستان‌شناسی به کار گرفته شده است. با توجه به تأثیرات عمیق تحولات سیاسی معاصر ایران بر جهت‌گیری‌های پژوهشی و نظری این دو حوزه، بررسی پیوند میان دانش و قدرت در این بستر اهمیت ویژه‌ای دارد. این رویکرد امکان واکاوی دقیق‌تر چگونگی تأثیرگذاری سیاست بر ساختارهای معرفتی ایران‌شناسی و باستان‌شناسی و همچنین، تغییرات گفتمانی ناشی از این تأثیرات را فراهم می‌سازد. استفاده از روش تبارشناسی در این تحقیق، نه تنها به درک عمیق ساختارها و پیچیدگی‌های تاریخی و اجتماعی گفتمان‌ها کمک می‌کند، بلکه شرایط مناسبی را برای تحلیل انتقادی و بازاندیشی در وضعیت کنونی ایران‌شناسی و باستان‌شناسی کشور فراهم می‌آورد. به این ترتیب، این روش به عنوان ابزاری قوی در بازخوانی و بازتعریف مفاهیم و روندهای پژوهشی در حوزه‌های مورد نظر به کار گرفته می‌شود.

۴-۱. یافته‌ها و نتایج پژوهش

گفتمان باستان‌شناسی به دلیل ارتباط مستقیم با ایدئولوژی حاکم، بسیار زودتر صاحب تشکیلات اداری و آموزشی شد، درحالی که گفتمان ایران‌شناسی با تأخیر و به صورت غیر متمرکز نهادینه شد. در نتیجه، سیاست به مثابه بستر و نه صرفاً یک عامل خارجی، مسیر این دو حوزه دانش را رقم زده و خودآگاهی تاریخی نسبت به این تأثیرپذیری، شرط لازم برای گذار به مرحله‌ای علمی‌تر و مستقل است.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. گفتمان باستان‌شناسی در چنبره سیاست

همواره هنگام بررسی مبانی نظری باستان‌شناسی، رابطه آن با حوزه سیاست به صورت چشمگیری مورد توجه قرار گرفته است. اصولاً باستان‌شناسی علاوه بر مطالعه ساختارهای اجتماعی، مسایل سیاسی جوامع گذشته را با چشم اندازی گسترده مورد بررسی قرار داده است (دارک، ۱۳۸۷: ۱۳۹ - ۱۳۸). این موضوع به خوبی حکایت از ظرفیت وجودی باستان‌شناسی در تقابل با سیاست دارد. باستان‌شناسی رشته‌ای است که نه تنها داده‌های آن بر سایر علوم سایه انداخته، بلکه اطلاعات آن آنقدر مهم و شگرف بوده که بسیاری از دولتمردان و ملت‌ها جهت تحکیم قدرت خود، هویت بخشی و همچنین، سلطه بر دیگران از آن سود جست‌ه‌اند. یکی از مهمترین ویژگی‌های باستان‌شناسی داشتن استعداد بالا برای رهیافت‌های سیاسی است. این رهیافت به حدی بوده که مارکسیست‌ها (در شوروی سابق) باستان‌شناسی را صرفاً با اهداف سیاسی مرتبط دانسته‌اند. همچنین، تحقیقات باستان‌شناسی را یکی از مهمترین راه‌های پیداکردن ریشه‌های قومی و تحکیم بخش اجتماعی می‌دانند. البته باید گفت باستان‌شناسی ذاتاً رهیافت سیاسی ندارد، اما آنچه از کاوش‌ها به دست می‌آید، ظرفیت بالایی برای تفاسیر سیاسی و فرهنگی دارد. اهمیت سیاست از دیدگاه باستان‌شناسی در دوگانه‌ای قابل بررسی است. نخست آنکه داده‌های فرهنگی که از اقدامات باستان‌شناسی حاصل می‌شوند، در بستری از شرایط سیاسی و اجتماعی گذشته به منصه ظهور رسیده‌اند. لذا باستان‌شناسی توانایی تعیین چگونه سپری‌شدن گذشته را دارد (young, 2002: 29) و از همین رو می‌تواند داده‌های مورد نظر سیاست‌مداران را مهیا می‌کند. دیگر آنکه شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اوضاع زمانه‌ای که باستان‌شناس در حال فعالیت است، می‌تواند بر تحلیل داده‌های به دست آمده تأثیرگذار باشد. این توانایی دوگانه، باستان‌شناسی را به ابزاری برای توجیه سیاست‌های فرهنگی دولت‌ها تبدیل کرده است. پیامد آشکار این رویکرد را می‌توان در عدم توسعه مبانی نظری و روش‌شناسی علمی آن مشاهده کرد.

ارزیابی شرایط کنونی باستان‌شناسی کشور حاکی از آن است که چرخه تکامل باستان‌شناسی ایران به گونه‌ای متفاوت از غرب طی شده است، یعنی مبانی نظری، تئوری‌ها، روش‌ها و شاخه‌های آن متناسب با سطح توقع عمومی از این دانش رشد نکرده‌اند. در حالیکه این فرآیند در غرب همزمان با تحولات تاریخی و در ارتباط معقول با نیازهای جامعه و ضرورت‌های علمی طی شده است. اساساً همزمان با شروع اقدامات باستان‌شناختی در ایران ضرورتی درونی برای تشکیل دانشی به عنوان باستان‌شناسی احساس نمی‌شد (گاراژیان، ۱۳۹۴)، لذا این دانش به مثابه یک کالای وارداتی، بدون احساس نیاز به مبانی نظری تا مدت‌ها در قالبی سنتی باقی ماند. «باستان‌شناسی در

ایران هنوز هم معطوف به مسایل زندگی گذشتگان و کشف آثار قدما و نشر گزارش‌های باستان‌شناختی از سایت‌های باستانی است» (محمدپور، <http://anthropology.ir/node/25814>). در واقع، فرآیند تولید علم باستان‌شناسی در ایران محصول تحول جامعه نبود. این دانش در جایی دیگر تولید شد و توسعه یافت و سپس مورد اقتباس قرارگرفت، در حالیکه از نظر مبانی با آنچه در غرب رشد کرده بود، تفاوت داشت (فاضلی، ۱۳۹۸: ۱۶). مداخلات سیاسی در حوزه دانش باستان‌شناسی ایران از دو منظر قابل ارزیابی هستند. نخست از منظر مکتب تاریخ-فرهنگی و دیگری از منظر مکتب مارکسیست.

۱-۱-۲. باستان‌شناسی تاریخ-فرهنگی و تعاملات آن با حوزه سیاست

باستان‌شناسان در قرن نوزدهم همراه با فاصله گرفتن از عتیقه‌جویی و توسعه مبانی نظری تلاش کردند، برخی سؤالات اساسی را که ذهن را به خود مشغول می‌کرد، پاسخ دهند. برای ذهن جستجوگر انسان متمدن، شناخت اصل و منشأ فرهنگ بشری مسأله‌ای حائز اهمیت بود. همچنین، یافتن پاسخ به سؤالاتی مانند: نخستین اکتشافات و اختراعات و توسعه فن و دانش از کدام منطقه آغاز شده؟ نخستین مرکز استخراج فلزات کجاست؟ نخستین مرکز توسعه کشاورزی و اهلی کردن دام کجاست و امثال آن مورد توجه بود (فاگان، ۱۳۸۲: ۶۱). سؤالاتی چنین از آنجا نشأت می‌گرفت که صاحب‌نظران معتقد بودند عوامل خارجی در شکل‌گیری برخی از تمدن‌ها و فرهنگ‌ها نقش اصلی را برعهده داشته‌اند؛ زیرا توسعه فرهنگی تنها بر مبنای اشاعه فرهنگی از نقطه‌ای به نقطه دیگر (مهاجرت یا جنگ) اتفاق افتاده است. این نگرش در دهه ۱۹۲۰م. منجر به پیدایش مکتب تاریخ-فرهنگی شد (دارک، ۱۳۸۷: ۳۲۲).

باستان‌شناسان متأثر از رویکرد تاریخ-فرهنگی در پی آن بودند که جوامع باستانی را از طریق مطالعه خاستگاه، خط سیر و روابط آن‌ها با دیگر اقوام درک کنند. از این ر، حجم زیادی از داده‌های مختلف را در یک رویکرد عمومی و بدون سؤال مشخص گردآوری می‌کردند (Johanson, 2002: 15)، اما به دلیل ضعف روش‌شناختی و عدم وجود پرسش‌های مشخص، آگاهی چشمگیری از داده‌های جمع‌آوری شده کسب نمی‌کردند. مکتب تاریخ-فرهنگی ساختارهای اجتماعی و تغییرات فرهنگی را مطالعه نمی‌کرد، چراکه طرفداران آن بیش از درک تکامل فرهنگی (که اعتقادی به آن نداشتند) به دنبال شناخت قلمروهای فرهنگی بودند. باستان‌شناسی تاریخ-فرهنگی رهیافت عامیانه از جوامع انسانی داشت؛ از همین رو، دیدگاه تموجی از فرهنگ ارائه می‌کرد. ایشان تغییرات فرهنگی را منشعب از گسترش فرهنگ‌ها و میزان نفوذ آن‌ها ارزیابی می‌کردند. این رویکرد رابطه‌ای مستقیم میان مواد فرهنگی و تحول اجتماعی برقرار می‌کرد. به همین دلیل، سفال نقش مهمی در شناخت تحول جوامع باستانی ایفا کرد. فرهنگ مادی بازتابی از نژادها و عقاید تلقی شد و تحول، مهاجرت و منشأ نژادی با خوانش مستقیم مواد فرهنگی قابل درک تصور شد (سایمون و واتسون، ۱۳۷۲: ۲۳).

ریشه‌های مکتب تاریخ-فرهنگی را باید در نظریه انتشارگرایی گوستاو کوزینا جستجو کرد. نظرات وی در توسعه مکتب تاریخی فرهنگی حائز اهمیت بود (تریگر، ۱۳۹۴: ۳۴۳). پیروان این مکتب معتقدند که نوآوری‌های فنی و اجتماعی از توسعه ارتباطات اعم از مهاجرت‌ها و جنگ‌ها گسترش یافته‌اند و مشاهده هر نوع مشابهت بیانگر

نوعی از اشاعه فرهنگی است.^۱ مکتب تاریخی - فرهنگی معتقد بود که مظاهر فرهنگی از قبیل نوآوری‌های اجتماعی و فنی از راه تماس اعم از مهاجرت یا جنگ گسترش می‌یابند. لذا تاریخ مردم جهان را می‌توان به عنوان ماحصل فرآیند اشاعه از طریق چند کانون نخستین تبیین کرد؛ چرا که کشف مواد فرهنگی مشابه از نقاط گوناگون توجیه کننده نوعی از اشاعه هستند (درویه، ۱۳۸۲: ۳۹). این طرز تفکر ناشی از تأثیر گرفتن فرهنگ‌ها از محیط بیرونی و انتقال آن از یک مبدأ به مقصد دیگری است. این دیدگاه به کشف و ابداع همزمان یک پدیده فرهنگی، اعتقادی نداشت و هرگونه تغییری را به تقلید و فرهنگ‌پذیری مرتبط می‌کرد. اشاعه‌گرایان تغییر را ناشی از تأثیرپذیری از محیط بیرونی ارزیابی می‌کردند که از همجواری یا حرکت، پدیده‌های فرهنگ مبدأ را به محیط فرهنگ مقصد رسانده است. اشاعه‌گرایان بیشتر بر توانایی فرهنگ‌ها در تقلید تأکید دارند، لذا همواره به دنبال کشف قوانین حرکت و جا به جایی زمانی و مکانی پدیده‌های فرهنگی هستند (فکوهی، ۱۳۸۱: ۱۴۵). از همین رو، امثال گردون چایلد که تأثیر به سزایی در رشد و توسعه این رویکرد داشتند، هر نوع تغییر در داده‌های فرهنگی یک محوطه را به منزله گسلی در سنت‌های اجتماعی پنداشته و با ورود اقوام جدید مرتبط می‌کردند (چایلد، ۱۳۵۲: ۱۱۹).^۲

باستان‌شناسان پیرو این مکتب با تلاش برای ارتباط برقرارکردن میان داده‌ها و اشیای محوطه‌ها نوعی از شیء محوری و درک جدید از قلمروهای سیاسی گذشته ارائه کردند (دارک، ۱۳۸۷: ۱۲۶). همچنین، از آنجا که همواره به دنبال درک نخستین‌ها می‌گشتند، با تأکید بر توصیف و بزرگ‌نمایی زمینه‌های تفسیر خودخواسته از داده‌های فرهنگی را فراهم کردند. در واقع، پیروان تاریخ - فرهنگی تنها با توصیفی ساده از داده‌های متعدد و گوناگون جمع‌آوری شده، مطابق استنتاج شخصی خود، گذشته را بازسازی می‌کردند و در این رهگذر گاه با دخل و تصرف در داده‌ها برخی از تحریف‌ها را در تاریخ رقم زدند (Renfrew & Bahn, 2000: 39). لذا این رویکرد برای منفعت‌طلبی سیاسی و حتی گفتمان ناسیونالیستی از منظر تحکیم ملی‌گرایی دستاویز مناسبی فراهم می‌کرد. این نکته در اکثر مناطق دنیا که زمینه‌های کاربردش فراهم بود، از قبیل رژیم جعلی اسرائیل و حکومت نازی‌ها که باستان‌شناسان وابسته به نهادهای دولتی داشتند، مورد استقبال قرار گرفت (Pluciennik, 1998: 816).

رویکرد تاریخ - فرهنگی در اروپا با توسعه مبانی علمی مورد انتقاد قرار گرفت. منتقدان معتقد بودند که مطالعات تاریخ - فرهنگی توانایی توضیح در مورد دگرگونی فرهنگی را ندارد و بررسی مهاجرت‌ها نحوه انتشار ایده‌های گذشته انسان را به درستی بازسازی نمی‌کند (علیزاده، ۱۳۸۰: ۹۶). بینفورد و پیروانش از اعمال سلیقه شخصی در نتیجه‌گیری‌های این نوع باستان‌شناسی رویگردان شدند و رویکردهای باستان‌شناختی را بر پایه استدلال منطقی فراتر از بازسازی ساده زندگی اجتماعی و اقتصادی گذشتگان سوق دادند (Fritz & Plog, 1970). از این رهگذر رویکرد باستان‌شناسی روندگرا متبلور شد. باستان‌شناسی روندگرا به دنبال شناخت روند تغییرات فرهنگی بودند، برخلاف باستان‌شناسان تاریخ - فرهنگی که بر تاریخ - فرهنگ‌ها تمرکز داشتند. این رویکرد که بر مبنای اثبات‌گرایی شکل گرفت، باستان‌شناسی علمی را رونق بخشید (Earle et al, 1978: 501). این درحالی‌ست که برخلاف اروپا، ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرای دوره پهلوی و ترویج اندیشه آریایی و شکوه و عظمت دوران

پیش از اسلام با تفسیرهای ناشی از رویکرد تاریخ- فرهنگی بسیار همسو و قرین بود. توصیف و بزرگ‌نمایی رویکرد تاریخ- فرهنگی بر پایه اشاعه‌گری و توسعه‌طلبی سیاستمداران را مجذوب خود می‌کرد. رویکرد تاریخ- فرهنگی بر باستان‌شناسی ایران مسلط شد (Niknami, 1999: 28) و رویکردهای دیگر که در اروپا مطرح شده و در حال توسعه بود، مجال برای ابراز وجود در میان باستان‌شناسی ایران پیش از انقلاب اسلامی نیافت. بارزترین تجلی توجه به این رویکرد در برگزاری جشن‌های شاهنشاهی پهلوی بروز کرد (مازنی، ۱۳۷۳: ۵۴۰). تخت جمشید به عنوان نماد سلطنت، بازیچه حاکمیت سیاسی دوره پهلوی قرار گرفت و به همین دلیل، موجب واکنش‌هایی در آن زمان و بعدتر از سوی مخالفین حکومت شد. واکنش‌ها به تخت جمشید بعد از انقلاب اسلامی که در اوایل آن به عنوان نمادی از طاغوت به شمار می‌رفت، در نحوه برخورد با گفتمان باستان‌شناسی حائز اهمیت است. بدین ترتیب، سیاست و سیاست‌زدگی تأثیر چشمگیری در گفتمان باستان‌شناسی ایران برجای گذاشت و به طرز ویژه‌ای در عدم رشد و توسعه مبانی نظری این گفتمان تأثیر گذاشت.

۲-۱-۲. باستان‌شناسی مارکسیستی و پیامد آن در حوزه سیاست

باستان‌شناسی مارکسیستی در سال ۱۹۳۱ میلادی موجودیت خود را به صورت رسمی اعلام کرد (Miller, 1956: 76). این رویکرد سنتی پژوهشی بود که با مطالعات باستان‌شناسی هم‌پوشانی داشت و بر آن تأثیرگذار بود (Tilley, 2000: 344-345). در واقع، باستان‌شناسی مارکسیستی همنشینی میان علم، تئوری و رویکرد سیاسی است (Palerm, 1980: 33). باستان‌شناسی مارکسیستی کاملاً تحت تأثیر نظریات مارکس بود. مارکس معتقد بود که معرفت جامعه منوط به شناخت تاریخ و عوامل اجتماعی است، لذا شناخت بُعد تاریخی را برای شناخت جامعه ضروری می‌دانست (Gosden, 1999). اصطلاحاتی مانند تضاد و کشمکش، برخورد طبقات، عدم تساوی و بهره‌کشی از اندیشه مارکس وارد ادبیات باستان‌شناسی شد.

باستان‌شناسی مارکسیستی بر شیوه‌های تولید اعم از روابط و عوامل تولید اهمیت ویژه‌ای قائل بود (Jameson & Shaw, 2002: 382). زیرا نقش مازاد محصول و نیروی کار را در شناخت بهتر از عوامل کشمکش و برخوردهای اجتماعی مهم ارزیابی می‌کرد (Saitta, 1994). به هر روی، مکتب باستان‌شناسی مارکسیستی را باید سیاسی‌ترین مکتب باستان‌شناسی به شمار آورد؛ زیرا این مکتب رویکرد خود را تبلور یافته زمان حاضر و تحت تأثیر جامعه و عوامل تأثیرگذار بر آن می‌دانست (Tilley, 2000: 344-345). اتحاد جماهیر شوروی که بر پایه اندیشه‌های مارکسیستی شکل گرفت، تأثیری به‌سزا در رهیافت سیاسی باستان‌شناسی داشت. مکتب مارکسیستی مهمترین رهیافت سیاسی باستان‌شناسی است که بیش از رهیافت علمی بر پایه ایدئولوژی حاکم در آن کشور و با توسل به جبر و خشونت شکل گرفت. چنانکه باستان‌شناسانی که با این رویکرد مخالف بودند، به سبیری تبعید شدند. باستان‌شناسان شوروی کوشیدند تا به وسیله هر آنچه از گذشته به دست می‌آوردند، جامعه باستان را بازسازی کنند و مفاهیمی مانند تاریخ جامعه ماقبل سرمایه‌داری را بنیان نهادند. اندیشه‌های مارکسیستی باستان‌شناسان در اروپا نیز نفوذ کرد و برخی از باستان‌شناسان نامی مانند گردون چایلد از آن پیروی کردند. هدف باستان‌شناسی مارکسیستی همچون دیگر اهداف و برنامه‌های مارکسیستی رسیدن به جامعه‌ای بی‌رتبه و فاقد طبقه بود (عسگرپور، ۱۳۹۱: ۲۳۷).

و در این فرایند، اطلاع‌رسانی به توده مردم برای نایل شدن به تحولی دموکراتیک و التزام به عملی شدن ایده‌های اصلی مکتب مارکسیست حائز اهمیت بود (Randall & McGuire, 1993: 130).

باستان‌شناسی مارکسیستی بالفعل با ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرایی حاکم بر دوره پهلوی منافات داشت. لذا سلسله پهلوی در ایران به شدت با باستان‌شناسی مارکسیست مخالف کرد و اجازه نداد دکتربین مارکسیست‌های ایرانی که آشکارا با حاکمیت خاندان پهلوی و نظام سلطنت مخالف بودند، رواج یابد (آجرلو، ۱۳۹۰: ۸). همچنین، پیروی از مکتب تاریخ فرهنگی و طرفداری ویژه از آن در جامعه باستان‌شناسان ایرانی، افزون بر ایده آریامحوری مجالی برای پیشبرد رویکردهای مارکسیستی ایجاد نمی‌کرد (حدادی‌نسب و دیگران، ۱۴۰۲: ۳۹۳). به همین دلایل و علی‌رغم اینکه مکتب مارکسیست از نظریه سطح بالایی برخوردار بود و پیروان جدی در سراسر دنیا به دست آورد، در ایران اقبال چندانی میان باستان‌شناسان نیافت. هرچند به نظر می‌رسد در برخی از تحلیل‌های باستان‌شناختی به ویژه آنچه در ویژگی‌های دوره آغاز شهرنشینی ذکر شده، رد پای نهفته‌ای از اندیشه مارکسیستی را بتوان جستجو کرد (همان: ۴۰۲).

مجموعاً باید گفت نظر و توجه رژیم پهلوی به باستان‌شناسی و استفاده ابزاری از آن در جهت توجیه حکومت سلطنتی جایی برای توجه به باستان‌شناسی در دوران اوایل انقلاب ایجاد نمی‌کرد. به‌ویژه که سوء «استفاده‌های سیاسی و تبلیغاتی که در طول آن دوران صورت گرفت، جایگاه اصلی میراث فرهنگی و آثار تاریخی را تحت الشعاع قرار داد» (حجت، ۱۳۸۰: ۳). جنگ تحمیلی مزیدی بر این علت شد. «تنها با پیدایش آثار غار کلماکره در لرستان و کشف تصادفی گوری غنی در ارجان بهبهان و روند فروش غیر قانونی این آثار جرقه‌هایی جهت فکر نیاز به این رشته ایجاد شد» (گاراژیان، ۱۳۹۴). با رونق گرفتن چرخه اقتصاد کشور پس از جنگ، حرکت باستان‌شناسی کشور نیز سرعت گرفت و گام‌های مؤثری در رونق و توسعه این دانش برداشته شد. به عنوان مثال، اهدای چند قطعه از خشت‌های دست‌ساز تپه ازبکی که از کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمده، به عنوان «سند قدمت فرهنگ و تمدن ایران» در تاریخ ۱۳۷۹/۶/۱۵ به کوفی عنان دبیر کل سازمان ملل متحد (عسگری، ۱۳۸۶: ۱۴۷) از معدود فعالیت‌های سیاسی تأثیرگذار جامعه باستان‌شناسی و میراث فرهنگی کشور بوده است. با این حال، باید گفت بررسی‌ها نشانگر این نکته‌اند که راهبرد این رشته در ایران بیش از آنکه متأثر از ماهیت علمی آن باشد، از فلسفه‌های سیاسی و اجتماعی حاکم دولتی تأثیر پذیرفته است. باستان‌شناسی براساس نیازهای مدیریت سیاسی حاکم، در مجموعه ساختار دیوانسالاری حکومتی به چالش‌های تئوریک غیر ضروری کشیده شد (نیکنامی، ۱۳۸۲: ۵۳). متأسفانه توجه به موارد فرهنگی و درک جایگاه ویژه آن برای توسعه پایدار در جامعه به درستی شناخته و پرداخته نشده است و تغییر مشی سیاسی دولت‌ها و یا اساساً تغییر هر دولتی موجب بروز اقداماتی ناآگاهانه و تا حدی سیاست‌زده در حوزه گفتمان باستان‌شناسی کشور شده است.

۲-۲. گفتمان ایران‌شناسی در میدان سیاست

واکنش سیاسی در تقابل با غرب را می‌توان عامل اصلی شکل‌گیری گفتمان‌های ایران‌شناسی و باستان‌شناسی به‌شمار آورد. علی‌رغم اهمیت این موضوع، باید اذعان کرد که تاکنون چنانکه باید و شاید، به مبانی نظری رشته ایران‌شناسی

در حالت کلی و تأثیر و تأثر آن از حوزه سیاست توجه نشده است. برخی از این اشارات محدود در میان مکتوبات عنایت، افشار و رفیعی آتانی مشاهده می‌شوند. عنایت در مقاله «سیاست ایران‌شناسی» دیدگاه انتقادی به موضوع ایران‌شناسان خارجی و ایرانی و سیاست‌زدگی آن‌ها دارد. او ضمن ارائه موجز از تاریخچه ایران‌شناسی و نحوه ارتباط آن با سیاست‌های استعماری غرب، چالش اصلی فعالیت‌های ایران‌شناسان ایرانی را شروعی بدون سابقه و دوراندیشی و در خلاء فکری می‌داند. از سویی دیگر، خدمات ایران‌شناسان غربی را در شناخت ناشناخته‌های تاریخ و فرهنگ ایران باستان یکی از عوامل پیدایش ناسیونالیسم ایرانی می‌داند و آن را از نکات زیان‌بار نفوذ دیدگاه غربی برمی‌شمرد. حمید عنایت به همین دلیل، به درستی میان ایران‌شناسی و سیاست، تنیدگی مفهومی استنباط کرده است (عنایت، ۱۳۵۲: ۴۱). افشار معتقد است ایران‌شناسی همچون شرق‌شناسی نمی‌تواند از سیاست دور بماند، ولی منافع فرهنگی ایران در جهان ایرانی باید هدف مطالعات ایران‌شناسان باشد (افشار، ۱۳۵۳: ۱۰۶). رفیعی آتانی به دنبال شناخت تأثیر دانش ایران‌شناسی بر هویت فرهنگی است. آتانی فرهنگ را موضوع دانش ایران‌شناسی می‌داند و معتقد است که دانش ایران‌شناسی با اثرگذاری بر فرهنگ به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه هویتی یک جامعه انسانی با سیاست و قدرت در ارتباط است و در واقع، سعی در توجیه تأثیر سیاست بر مفهوم ایران‌شناسی دارد (رفیعی آتانی، ۱۴۰۳: ۳۴). مطالب ارائه شده در این حوزه اگرچه محدودند، اما ژرف‌نگری در لابه‌لای متون و تکنگاری‌ها نشان از تأثیرات عمیق این گفتمان از حوزه سیاست دارد. عدم تعریف جامع و مانع از مفهوم و گفتمان ایران‌شناسی مطالعه این حوزه را با دشواری‌هایی روبه‌رو ساخته است. بزرگترین مشکل این حوزه، عدم تفکیک رویکرد ایران‌شناختی از سایر رشته‌های علوم انسانی است. بر این اساس، اگر چه ممکن است پژوهشگران حوزه‌های علوم انسانی تحقیقات جامعی در ابعاد مختلف ایران انجام داده باشند، اما فقدان دیدگاه جامع و کل‌نگر و روش‌شناسی مناسب استفاده از دستاوردهای پژوهشی را به متخصصان یک رشته محدود کرده است.

۲-۱-۲. ایران‌شناسی و تأثیرپذیری از مکتب مارکسیست

سابقه تحلیل تاریخ ایران با الگوی مارکسیستی به زمان مشروطه بازمی‌گردد. در این زمان گروهی از سوسیالیست‌های قفقازی به نهضت مشروطه پیوستند و نخستین گام را برای تحلیل مارکسیستی از تاریخ ایران برداشتند. بعد از پیروزی انقلاب روسیه، موج دیگری از تحلیل مارکسیستی تاریخ ایران به‌ویژه با انتشار کتاب «انکشاف اقتصادی ایران و امپریالیسم انگلستان» اثر آواتیس سلطان‌زاده به راه افتاد. در واقع، این تلاش‌ها در راستای درک تحولات پس از مشروطه با رویکرد مارکسیستی بود. مدتی بعد سنت ایران‌شناسی روسی در تلفیق با نگرش مارکسیست تلاش کرد، تحلیل علمی از تاریخ ایران ارائه دهد. ترجمه برخی آثار این گروه توسط ایرانیان و توجه عده زیادی از روشنفکران حزبی و غیر حزبی در خلال شرایط مساعد سیاسی دوره پهلوی دوم باعث رواج سنت تحلیل تاریخ ایران با رویکرد مارکسیستی شد (کاظمی، ۱۴۰۰: ۱۰۶۹-۱۰۶۸). گفتنی است ایران‌شناسان شوروی سابق مفهوم ایران‌شناسی را در پارادایم مارکسیسم تعریف کردند (کوزنتسوا و کولاگینا، ۱۳۸۳: ۲۱). ایشان براساس متدولوژی مارکسیست-لنینیست هر یک دوره‌ای از تاریخ ایران را مطالعه کردند (پتروشفسکی، ۱۳۵۹: ۳۴) و کوشیدند نظام‌های اجتماعی ایران را براساس نظریه ماتریالیسم تاریخی تکامل‌گرا و تک‌خطی به مراحل بردگی، فئودالیسم و بورژوازی تقسیم‌بندی و ارزیابی کنند (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۰). دیاکونوف مورخ مشهور روسی و

نویسنده تاریخ ماد، نخستین کسی بود که مسئول پایه‌ریزی مبانی تفکر مارکسیستی در ساختارهای اجتماعی دوره‌های تاریخی ایران شد. در واقع، دیاکونوف مأموریت داشت جامعه طبقاتی مبتنی بر تولید و اقتصاد برده‌داری را با تأکید بر دوره ماد شناسایی کند. مرحله بعدی تاریخ ایران مطابق با الگوی تکاملی ماتریالیسم، شکل‌گیری نظام فئودالی بود که چگونگی تبیین آن، به یکی از مسایل چالش برانگیز رویکرد تحلیلی مارکسیستی تبدیل شد (صدقی، ۱۳۹۱: ۱۳۷). نهایتاً باید گفت ایران‌شناسان شوروی به دنبال مطامع سیاسی رژیم خود بودند، بدین سبب توجه ویژه‌ای برای درک مرحله تطور و تکامل ایران مطابق تقسیم‌بندی‌های ایدئولوژیک خود کردند. هدف اصلی آن‌ها از اقدامات صورت گرفته، مشخص شدن آمادگی و یا عدم آمادگی پذیرش انقلاب سوسیالیستی توسط ایرانیان بود (اتکین، ۱۳۷۱: ۳۰۹-۳۰۶).

تحلیل ادبی بر مبنای الگوی مارکسیستی نیز از دیگر جنبه‌های تأثیرپذیری گفتمان ایران‌شناسی به شمار می‌رود که مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. آشنایی ایرانیان با ایده چپ مارکسیستی توسط حزب اجتماعیون بود. این حزب سال ۱۹۰۴ م در باکو توسط مهاجرانی که در حزب سوسیال دموکرات روسیه فعال بودند، تأسیس شد (آبراهیمیان، ۱۳۸۴: ۹۹). نهضت مشروطه و پیامدهای آن مسیر آشنایی ایرانیان با اندیشه‌های چپ مارکسیستی را هموار کرد و ادبیات چپ مارکسیستی تحت مکتب فکری رئالیسم سوسیالیستی توسط روشنفکران آن دوره به عرصه ادبیات ایران وارد شد. رئالیسم سوسیالیستی مکتبی است که به صورت رسمی در سال ۱۹۳۴ میلادی در نخستین کنگره نویسندگان شوروی تصویب شد و به واسطه آن نویسندگان و هنرمندان موظف شدند تا از اهداف سیاسی این مکتب در تهیه آثارشان استفاده کنند. رئالیسم سوسیالیستی مفهوم زیباشناسی را در قالبی سیاسی ادراک می‌کرد و برای هنرمند تعهدی تاریخی در خدمت پرولتاریا قایل می‌شد. این دیدگاه مفهوم هنر برای هنر را غیر قابل توجه می‌دانست و هنر انتزاعی را که توانایی مقابله با مفاسد اجتماعی نداشت، طرد می‌کرد (سیم، ۱۳۹۶: ۲۴). پیروی از مکتب رئالیسم سوسیالیستی با تشکیل حزب توده از طریق ترجمه داستان‌های کوتاه و رمان‌هایی متأثر از این مکتب در دستور کار قرار گرفت (خسروپناه، ۱۳۸۹: ۲۱۵).

حزب توده که بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ فعالیت پر رونقی داشت، افراد را به خواندن آثار نویسندگان همسو با خود تشویق می‌کرد و از طریق روزنامه‌ها، ماهنامه‌ها و نشریات پرنفوذ خود از جمله «مردم»، «پیام نو» و «سیاست» مباحث نظری مربوط به هنر و ادبیات را برای روشنفکران مطرح می‌کرد (امامی، ۱۳۸۰: ۴۹). مارکسیست‌ها بعد از شهریور ۱۳۲۰ حضور فعالی در عرصه نشر داشتند و با ایجاد تشکلهای فکری و بهره‌گیری از مجلات و روزنامه‌ها همکاری نویسندگان و شاعران و مترجمان را جلب کردند (جوادی‌گانه و تفنگساز، ۱۳۹۱: ۶). مهمترین تأثیر این حزب را باید در موضوع ترجمه آثار بررسی کرد. بر همین اساس است که سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۲ را دوره انفجار ترجمه در ایران نامیدند (خجسته‌رحیمی و شبانی، ۱۳۸۹: ۴۹). ترجمه رمان‌های مانند «مادر» اثر ماکسیم گورکی، «دن آرام» و «زمین نوآباد» اثر میخائیل شولوخوف برپایه اندیشه رئالیسم سوسیالیستی در راستای اهداف حزب توده بود. همچنین، خلق آثاری همچون «ورق پاره‌های زندان» اثر بزرگ علوی، «از رنجی که می‌بریم» اثر جلال آل احمد، همسایه‌های احمد محمود را باید در راستای این تفکر دانست (موسوی‌برازجانی و محمدی، ۱۴۰۲: ۲۸۹). علاوه بر

این، خلق گونه‌ای جدید از شعر حماسی را که در دههٔ چهل و پنجاه شمسی پس از شکل‌گیری گروه‌های چریکی و در راستای تشویق و تهییج انقلابی آن‌ها به وجود آمد و به شعر چریکی معروف شده، نیز باید در همین راستا ارزیابی کرد (جعفری، ۱۳۹۵: ۴۹). نهایتاً باید گفت تأثیر نویسندگان و مشاهیری همچون جلال آل‌احمد، محمود دولت‌آبادی، نیما یوشیج، هوشنگ ابتهاج، احمد محمود و علی اشرف درویشیان از اندیشه‌های مارکسیستی با اذعان به اینکه بخشی از آثار آن‌ها در درخشان‌ترین دوران ادبیات معاصر، تحت تأثیر رویکرد مارکسیستی خلق شده (موسوی‌برازجانی و محمدی، ۱۴۰۲: ۲۷۸)، تأثیر عمیق گفتمان ایران‌شناسی از حوزهٔ سیاست را آشکار می‌کند.

۳-۲. نهاده شدن گفتمان باستان‌شناسی و ایران‌شناسی

نحوهٔ نهاده شدن گفتمان ایران‌شناسی و باستان‌شناسی و چگونگی ایجاد تشکیلات اداری و آموزشی مربوطه به آن‌ها را به درستی می‌توان بازتابی از تأثیرپذیری حوزهٔ سیاست به‌شمار آورد. همچنین، تبارشناسی شکل‌گیری نهادهای رسمی برای گفتمان‌های ایران‌شناسی و باستان‌شناسی و مقایسهٔ مراحل تطوری آن‌ها بازتاب کاملی از وضعیت گذشته را در شرایط فعلی جامعه آشکار می‌کند. این درحالی‌ست که علی‌رغم اهمیت موضوع به‌ویژه در مورد گفتمان ایران‌شناسی، مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است.

ایرج افشار به عنوان یکی از نخستین پژوهشگران حوزهٔ ایران‌شناسی تفکیکی از ادوار مختلف ایران‌شناسی ارائه داده و آن را به ۵ دورهٔ مختلف تقسیم کرده است (افشار، ۱۳۴۹: ۸-۹). در تقسیم‌بندی جامع ارائه شده، علی‌رغم اشاره به هر دو زمینهٔ ایران‌شناسی و باستان‌شناسی هیچ‌گونه اشاره‌ای به شکل‌گیری نهادی رسمی برای گفتمان‌های مورد نظر نشده است. در واقع، نحوهٔ شکل‌گیری این نهادها هیچگاه به عنوان امری تأثیرگذار در مراحل تطوری گفتمان‌ها ارزیابی نشده است. این درحالی‌ست که گفتمان باستان‌شناسی بر اثر فرآیندهای تاریخی بسیار زود هنگام وارد عرصهٔ تشکیل نهادهای دولتی با دو رویکرد اداری و آموزشی شد و تأثیرات قابل ملاحظه‌ای بر عرصهٔ فرهنگی کشور گذاشت، اما شکل‌گیری نهاد رسمی برای گفتمان ایران‌شناسی، چه در زمینهٔ امور اداری و چه در زمینهٔ امور آموزشی، چنان که باید و شاید تا پیش از شکل‌گیری بنیاد ایران‌شناسی عملاً انجام نشده است. لذا ارزیابی مناسب از موضوع با رویکرد تبارشناسی، گویای ضعف‌ها و نقاط لازم برای تمرکز بیشتر خواهد بود. بر این اساس، به ذکر پیشینه‌ای در این زمینه می‌پردازیم.

ورود باستان‌شناسی به ایران با عقد دو قرارداد با کشور فرانسه همراه شد. قرارداد منعقد در سال ۱۳۱۸ ه.ق (۱۹۰۰ م) انحصار کاوش در سراسر ایران را به دولت فرانسه واگذار کرد و به عنوان قرارداد «دمرگان» و یا قرارداد «۱۹۰۰» موسوم شد. این قرارداد در میان بی‌خبری حاکمان و شاهزادگان قاجار و ناآگاهی مردمی نسبت به موارث فرهنگی اجرایی شد، اما در اندک زمانی پس از آن اعتراضات روشنفکران جامعه را در پی داشت. این فرایند بی‌خبری کم و بیش برجای بود تا آنکه انقلاب مشروطه تفکرات جدیدی را به همراه آورد که مشوق آگاهی از میراث ملی بود (موسوی، ۱۳۸۱: ۴۶). نتیجهٔ این آگاهی گلایه و اعتراضاتی بود که در آغاز مشروطه نسبت به قرارداد مذکور شد. دولت مشروطه از روزهای نخست، قرارداد ۱۹۰۰ را متعارض به منافع ملت می‌دانست. دولت‌های انگلیس و آلمان که پیرو این قرارداد، منافع خود را در ایران از دست داده بودند، در مطبوعات خود مطالبی بر ضد دولت فرانسه و قرارداد مذکور می‌نوشتند و روشنفکران ایرانی تحت تأثیر این مطالب به منافع از دست رفتهٔ دولت ایران آگاه شدند و

آن را در جامعه بازتاب دادند. علی‌رغم تلاش دولت مشروطه قرارداد ۱۹۰۰ لغو نشد، اما آگاهی به وجود آمده از پس مشروطیت راه را برای مقابله به این قرارداد گشود. تشکیل انجمن آثار ملی را شاید بتوان از سویی فتح بابی برای مقابله عملی با این قرارداد و از سوی دیگر، زمینه‌ساز ایجاد ساختارهای اداری برای گفتمان ایران‌شناسی و به ویژه باستان‌شناسی، دانست.

نخستین انجمن غیر دولتی که با تأکید بر حفظ و توجه به میراث فرهنگی تشکیل شد، انجمن آثار ملی بود. این انجمن در سال ۱۳۰۱ هجری شمسی با پیشنهاد هرتسفلد و ارائه نخستین اساسنامه توسط وی با همراهی جمعی از دولتمردان تأسیس شد^۱ (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۱۰۴ و جهانگیر، ۱۳۹۲: ۳۴). این انجمن براساس ماده‌های اساسنامه آن برای پرورش علاقه مردم به آثار قدیمه علمی و صنعتی ایران و حفظ و نگهداری آثار و صنایع دستی همچنین، بهره‌مندکردن مردم به واسطه تعلیم در مدارس و ارائه این آثار به عامه مردم تشکیل شد. در واقع، این انجمن قصد داشت با آگاهی‌دادن به مردم از طریق ایجاد کتابخانه و موزه همچنین، فهرست‌برداری آثار ملی و ثبت و طبقه‌بندی آن‌ها زمینه‌های حفاظت و احیای میراث فرهنگی را فراهم کند. این انجمن با درک صحیح از شرایط کشور و آگاهی کامل از قرارداد ۱۹۰۰ که اجازه استخدام غیر فرانسویان را به دولت ایران نمی‌داد، با توجه به ماهیت غیر دولتی بودن آن، استخدام افراد شایسته و با معلومات این حوزه و همکاری‌های بین‌المللی را در دستور کار خود قرارداد.

قابل ذکر است، اقدامات این انجمن را باید در قالب وسیع گفتمان ایران‌شناسی در نظر گرفت؛ چراکه فعالیت‌های آن با ارائه سخنرانی‌هایی در حوزه معرفی آثار تاریخی، ادبیات و هنر ایران آغاز و بعدها به صورت کتاب منتشر شد. همچنین، ساخت بناهای یادبود برای مشاهیر ایران از جمله آرامگاه فردوسی و ابن سینا، عطار، خیام و بسیاری دیگر در حوزه کاری این انجمن قرار گرفت. لیکن نحوه ارتباط این انجمن با حوزه گفتمان ایران‌شناسی به دلیل عدم تعریف مشخص از آن چندان مورد توجه قرار نگرفته است. برعکس این نکته، اقدامات این انجمن تأثیر چشمگیری در گفتمان باستان‌شناسی داشته که توجه محققان را جلب کرده است.

طبق مفاد قرار داد ۱۹۰۰ دولت ایران امکان استفاده از باستان‌شناسان غیر فرانسوی نداشت و این انجمن به ظاهر غیر دولتی اقدامات مؤثری در زمینه به‌کارگیری متخصصان این حوزه برعهده گرفت. حضور افرادی چون هرتسفلد و پوب در صدر انجمن به عنوان رقبای فرانسه در حوزه باستان‌شناسی ایران گویای ماهیت سیاسی انجمن است. گفتنی است کمی پیش و بعد از تشکیل انجمن آثار ملی نیز رخدادهایی به شکل‌گیری نهاد رسمی باستان‌شناسی کشور تأثیر گذاشتند. سال ۱۲۹۷ ش. «اداره عتیقات» زیر نظر وزارت معارف تأسیس شد و ایرج میرزای شاعر به ریاست آن منصوب شد. قرارداد ۱۹۰۰ در سال ۱۳۰۶ ش. از سوی دولت با قید شروطی لغو شد. بر این اساس، هیأت فرانسوی ضمن دریافت مجوز ادامه فعالیت در شوش متعهد شد موزه و کتابخانه‌ای در تهران احداث کند و ریاست سه دوره متوالی آن (پانزده سال) برعهده فرانسویان باشد (مصطفوی، ۱۳۵۵: ۴۰۱-۴۰۲). سال ۱۳۰۴ ش. شعبه عتیقات در اتاق کوچکی از عمارت مسعودیه مستقر شد و همسو با تشکیل این اداره، مجلس قانون حفظ عتیقات را در دوازدهم آبان ۱۳۰۹ ه.ش تصویب کرد. این قانون را باید از عوامل اصلی شکل‌گیری نهاد رسمی باستان‌شناسی کشور به شمار

آورد. روند کار و لزوم گسترش سازمانی این تشکیلات موجب شد تا چندی بعد شعبه عتیقات به اداره‌ای مستقل تبدیل شود. از سال ۱۳۰۹ ش. یعنی یک سال پس از ورود آندره گدار به ایران، تا تأسیس موزه ایران باستان در سال ۱۳۱۶ ش. «اداره کل عتیقات» که از ادغام «موزه ملی» و «دایره عتیقات» شکل گرفته بود، زیر نظر مستقیم گدار اداره می‌شد. مدتی بعد اداره کل عتیقات نخست به «اداره باستانشناسی» و سپس به «اداره کل باستانشناسی» تغییر نام داد. سپس اداره کل باستانشناسی با اداره فرهنگ عامه در هم ادغام شده و اداره کل باستانشناسی و فرهنگ عامه تشکیل شد (نامجو، ۱۳۷۸). این فرآیند به آرامی منجر به ارتقای سازمانی و شکل‌گیری سازمان میراث فرهنگی کشور (معصومی، ۱۳۸۹: ۴۲-۳۹) و سرانجام وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شد. قابل ذکر است نهاد رسمی باستانشناسی در دو قالب توسعه یافت. نخست نهاد اداری آن بود که توضیح آن گذشت و دیگری نهاد آموزشی آن است که با ایجاد رشته دانشگاهی باستانشناسی در دانشگاه تهران شکل گرفت. سال ۱۳۱۳ هجری شمسی اندیشه ایجاد دانشگاه به مرحله اجرا درآمد (محبوبی اردکانی، ۱۳۵۰: ۶۰) و رشته باستانشناسی به عنوان یکی از نخستین رشته‌های آموزشی دانشکده ادبیات از سال ۱۳۱۵-۱۳۱۴ پذیرای دانشجویان شد.

برخلاف تفوق تطوری گفتمان باستانشناسی در زمینه تشکیلات اداری و آموزشی گفتمان ایران‌شناسی تا پیش از تشکیل بنیاد ایران‌شناسی نه در زمینه تشکیلات اداری و نه در زمینه آموزش حرف چندانی برای گفتن ندارد. ایران‌شناسی ایرانی در ابتدا با برگزاری همایش‌ها و نشست‌های علمی و رصدکردن آنچه غربیان در مورد ایران بیان کرده‌اند، آغاز به کار کرد و با تحریر برخی کتاب‌ها و مقالات گامی جدی برداشت. اما این اقدامات عمدتاً با توجه به علاقه شخصی افراد صاحب نام در این حوزه صورت گرفت، بدون آنکه تشکیلات رسمی و اداری مختص به خود ایجاد کرده باشد. از سویی دیگر، اگرچه مطابق آنچه در سطور قبل ذکر آن رفت، انجمن آثار ملی را باید به عنوان نخستین تشکیلات اداری گفتمان وسیع ایران‌شناسی یاد کرد که از قضا تأثیر چشمگیری در این حوزه داشته است، اما از سویی، نداشتن تعریف جامع و مانع از گفتمان ایران‌شناسی تأثیر چشمگیری در عدم شناخت مناسب از گفتمان ایران‌شناسی داشته است. به نحوی که تأثیر اقدامات انجمن آثار ملی بر گفتمان ایران‌شناسی برخلاف گفتمان باستان‌شناسی تا کنون مورد توجه جدی قرار نگرفته است. از سویی دیگر، پژوهشگران چنان که باید و شاید، به این حوزه از گفتمان ایران‌شناسی یعنی مبانی نظری آن توجه نکرده‌اند. این موضوع نشان از حوزه‌های پژوهشی وسیع در مبانی نظری ایران‌شناسی دارد.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکرد تبارشناسی، به واکاوی پیوندهای ژرف و چندلایه گفتمان‌های باستان‌شناسی و ایران‌شناسی با عرصه سیاست در بستر تحولات ایران معاصر پرداخت. یافته‌ها به وضوح نشان می‌دهند که این دو حیطه دانشی، نه به عنوان قلمروهایی مستقل و خودبسنده، بلکه به مثابه پدیده‌هایی تاریخی و برساخته در میدان نیروهای گفتمانی و سیاسی شکل گرفته و تکامل یافته‌اند. سیاست به عنوان زمینه‌ساز و جهت‌دهنده و نه عاملی صرفاً بیرونی، مسیر این دو حوزه را رقم زده است. نتایج این تحقیق را می‌توان در چند محور کلی خلاصه کرد. نخست، غلبه ذاتی سیاست بر علم. همزمانی شکل‌گیری این گفتمان‌ها با رویدادهای سرنوشت‌سازی چون انقلاب مشروطه، برآمدن دولت-ملت

پهلوی و انقلاب اسلامی موجب شد تا جنبه سیاسی و ایدئولوژیک بر جنبه علمی و آکادمیک آنان غلبه یابد. باستان‌شناسی و ایران‌شناسی از همان آغاز، پاسخ به نیازی سیاسی برای هویت‌سازی، مشروعیت‌بخشی و ملت‌سازی بودند. دوم، تفاوت ساختاری گفتمان‌ها در مواجهه با قدرت. اگرچه هر دو گفتمان از سیاست تأثیر پذیرفتند، ولی این تأثیر به شکل‌های متفاوتی ظاهر شد. باستان‌شناسی به دلیل قابلیت بی‌بدیلش در ارائه مدارک ملموس از عظمت گذشته، عمدتاً در خدمت پروژه‌های مشروعیت‌بخشی از بالا قرار گرفت. سلطه مکتب تاریخ-فرهنگی و پیوند ارگانیک آن با ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرای پهلوی، نه تنها به رکود نظری و انجماد روش‌شناختی این رشته انجامید، بلکه رویکردهای دیگر به‌ویژه رویکرد باستان‌شناسی مارکسیستی را به حاشیه راند و طرد کرد. در مقابل، گفتمان ایران‌شناسی به میدانی برای کشمکش‌های فکری تبدیل شد. این عرصه، اگرچه متأثر از شرق‌شناسی استعماری بود، اما به‌ویژه در حوزه تاریخ‌نگاری و ادبیات‌پذیری تأثیرپذیری عمیق از اندیشه مارکسیستی شد و به ابزاری برای نقد گفتمان مسلط حاکمیت تبدیل گردید. سوم، نهادینه‌شدن به مثابه بازتاب وابستگی به قدرت. تفاوت مسیر نهادینه‌شدن این دو گفتمان، بازتابی گویا از میزان وابستگی آن‌ها به ساختار قدرت بود. باستان‌شناسی به دلیل کاربرد مستقیمش برای حکومت، بسیار زودتر (از اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی) صاحب تشکیلات اداری و آموزشی شد. این پیوند نهادین آن را در معرض سیاست‌زدگی و نوسان‌های ناشی از تغییر دولت‌ها قرار داد. ایران‌شناسی به عنوان گفتمانی غیر متمرکز و عمدتاً فکری با تأخیری قابل توجه و به صورتی پراکنده نهادینه شد. این تأخیر، خود گواهی بر غیر ابزاری بودن نسبی آن برای قدرت حاکمه و ریشه‌دار بودن آن در بستر روشنفکری جامعه بود. در جمع‌بندی نهایی باید تأکید کرد که این پژوهش به هیچ وجه در پی نفی ارزش‌های علمی دستاوردهای باستان‌شناسی و ایران‌شناسی در ایران نیست؛ بلکه هدف، واکاوی تبار این دانش‌ها و خودآگاهی نسبت به شرایط تاریخی شکل‌گیری آن‌هاست. فهم این که مبانی نظری، جهت‌گیری‌ها و حتی نهادهای ایجاد شده بر ساخته روابط قدرت بوده‌اند، اولین گام ضروری برای رهایی نسبی از بار سنگین ایدئولوژی و حرکت به سمت استقلال علمی بیشتر است. گذار به مرحله‌ای پخته‌تر در این دو حوزه، مستلزم نگاهی انتقادی به تاریخ خود و شناخت تأثیرپذیری‌های آن از بستر سیاسی است. تنها با این خودآگاهی تاریخی است که می‌توان به بازخوانی نقادانه گذشته پرداخت و گفتمان‌هایی علمی‌تر، متوازن‌تر و همه‌جانبه‌تر در راستای درک واقعی تاریخ و فرهنگ ایران را پی افکند.

یادداشت‌ها

- ۱- اشاعه‌گرایان افراطی مانند الیوت اسمیت و دبلیو. ج. پری بر این باور بودند که تمدن نخست در مصر شکل گرفت و سپس، با دخل و تصرف در نقاط دیگری اشاعه یافت (ریویر، ۱۳۷۹: ۲۲). مکتب اشاعه و صاحب‌نظران آن را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: مکتب اشاعه انگلیسی، آلمانی و آمریکایی (طلایی، ۱۳۹۱: ۹).
- ۲- به عنوان مثال باستان‌شناسان در ایران ورود سفال خاکستری را با ورود اقوام آریایی مرتبط دانستند.
- ۳- بعد از انقلاب به «انجمن آثار و مفاخر فرهنگی» تغییر نام داد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی. چاپ یازدهم. تهران: نشر نی.
- آجرلو، بهرام (۱۳۹۰). درآمدی بر باستان‌شناسی و سیاست، *مطالعات باستان‌شناسی*. ۳ (۱). صص: ۱۳-۱.
- اتکین، موریل (۱۳۷۱). *ایران‌شناسی در اروپا و ژاپن*. ترجمه مرتضی احمدی. تهران: الهدی.
- افشار، ایرج (۱۳۴۹). *راهنمای تحقیقات ایرانی*. تهران: چاپخانه بهمن.
- افشار، ایرج (۱۳۵۳). شرق‌شناسی و روابط فرهنگی. یغما. سال بیست و هفتم. شماره ۲ (پیاپی ۳۰۸).
- افشار، حمید (۱۴۰۳). فراتحلیل رویکردهای ایرانیان به مفهوم ایران‌شناسی و الزامات آن. *دوفصلنامه توسعه علوم انسانی*. ۵ (۹). صص: ۳۹-۵۵.
- امامی، کریم (۱۳۸۰). نقش ناشران در افت و خیز ترجمه ادبی. *مجموعه مقالات نخستین همایش ترجمه ادبی در ایران*. مشهد: بنفشه صص: ۴۵-۵۶.
- پتروشفسکی، ایلپاپائولوویچ (۱۳۵۹). *ایران‌شناسی در شوروی*. ترجمه یعقوب آرژند. تهران: نیلوفر.
- پیگولوسکایا، نیناویکتوروونا (۱۳۶۷). *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*. ترجمه عنایت رضا. تهران: علمی و فرهنگی.
- تریگر، برو جی (۱۳۹۴). *تاریخ تفکر باستان‌شناختی*. ترجمه غلامعلی شاملو. تهران: سمت.
- جعفری، سیاوش (۱۳۹۵). *شعر نو در ترازوی تأویل*. تهران: نشر مروارید.
- جوادی یگانه، محمدرضا، تنگساز، بشیر (۱۳۹۱). تأثیر حزب توده در ادبیات داستانی ایران. *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*. سال ۴. شماره ۲. صص: ۲۰-۱.
- جهانگیر، میلاد (۱۳۹۲). *موزه در ایران*. تهران: نشر سمیرا.
- حجت، مهدی (۱۳۸۰). *میراث فرهنگی در ایران*. سیاست‌ها برای کشور اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حدادی نسب، گودرز، مرتضوی، مهدی، موسوی پورنگار، فریا (۱۴۰۲). جایگاه نظریات مارکسیسم در تحلیل آغاز شهرنشینی ایران. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. ۱۳ (۶). صص: ۴۱۱-۳۸۵.
- خجسته رحیمی، ر؛ شبانی، م (۱۳۸۹). نقطه عطف فرانکلین بود نه مشروطه: بازخوانی مسیر تاریخی ترجمه ایرانی با حضور کامران فانی، خشایار دیهیمی و فرخ امیرفریار. *مهرنامه*. ۷. صص: ۵۱-۴۵.
- خسروپناه، محمدحسین (۱۳۸۹). *سراغاز رئالیسم سوسیالیستی در ایران*. *فصلنامه فرهنگ، ادب و تاریخ زنده رود*. ۵۲. صص: ۲۲۸-۱۹۲.
- دارک، کن، آر (۱۳۸۷). *مبانی نظری باستان‌شناسی*. کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- دوریه، ژان (۱۳۸۲). *علوم انسانی، گستره شناخت‌ها*. ترجمه مرتضی کتبی، جلال‌الدین رفیع‌فر و ناصر فکوهی. تهران: نشر نی.
- رجایی، فرهنگ (بی تا). *سیاست چیست و چگونه تعریف می‌شود؟*. سیاست خارجی. صص: ۱۹۱-۱۷۵.
- رفیعی‌آتانی، مریم (۱۴۰۳). *ایران‌شناسی در جهان ایرانی (از ملی‌گرایی تا جهانی‌اندیشی)*. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- ریویر، کلود (۱۳۷۹). *درآمدی بر انسان‌شناسی*. ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشر نی.
- زرشناس، زهره (۱۳۹۱). *درآمدی بر ایران‌شناسی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سایمون، کولمن، واتسون، هلن (۱۳۷۲). *درآمدی به انسان‌شناسی*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر سیمرخ.

- سیم، استوارت (۱۳۹۶). مارکسیسم و زیبایی‌شناسی. ترجمه مشیت علائی. تهران: چاپخانه فرهنگ و هنر.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۷۵). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: مدبر.
- صدقی، ناصر (۱۳۹۱). تأملی در نگرش جامعه‌شناختی مارکسیستی به تاریخ ایران. پژوهش‌های علوم تاریخی. ۴ (۱). صص: ۱۵۲-۱۳۳.
- طلایی، حسن (۱۳۹۱). ایران پیش از تاریخ: عصر مس سنگی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- عسگری‌پور، وحید (۱۳۹۰). استعمار، شرق‌شناسی و باستان‌شناسی. سوره. (۵۰-۵۱). صص: ۲۳۰-۲۲۶.
- عسگری‌پور، وحید (۱۳۹۱). آیا انسان خود را می‌سازد؟ باستان‌شناسی و بازسازی سیر کلی تاریخ. سوره اندیشه. شماره ۱۶. صص: ۲۳۶ تا ۲۳۸.
- عسگری، حسین (۱۳۸۶). دشتی به وسعت تاریخ. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- علیزاده، عباس (۱۳۸۰). تئوری و عمل در باستان‌شناسی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عنایت، حمید (۱۳۵۲). شش گفتار درباره دین و جامعه. تهران: کتاب موج.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۸). ابعاد سیاسی فرهنگ در ایران (انسان‌شناسی، سیاست و جامعه در قرن بیستم). مترجم وحید شوکتی آقمقانی. تهران: سبزان.
- فاگان، برایان (۱۳۸۲). سرآغاز درآمدی بر باستان‌شناسی (اصول، مبانی، روش‌ها). غلامعلی شاملو تهران: سمت.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۱). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی. تهران: نشر نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۲). دیرینه‌شناسی دانش. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشر نی.
- کاظمی، حجت (۱۴۰۰). تاریخ‌نگاری مارکسیستی و ماهیت جامعه و دولت در ایران سنتی. فصلنامه سیاست. ۵۱ (۴). صص: ۱۰۹۱-۱۰۶۳.
- کوزنتسووا، ن.آ. و ل.م. کولاگینا (۱۳۸۳). پژوهش‌هایی پیرامون تاریخ نوین ایران. ترجمه میترادات ایزدی و سیروس ایزدی. تهران: ورجاوند.
- گاراژیان، عمران و همکاران (۱۳۹۴). باستان‌شناسی چهل تکه، باستان‌شناسی برای مردم. اصفهان: پارس ضیاء.
- مازنی، یوسف (۱۳۷۳). ایران ابرقدرت قرن. کوشش عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: نشر البرز.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۰). تاریخ تحول دانشگاه تهران و موسسات عالی آموزش ایران در عصر خجسته پهلوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمدپور، امیرحسین، فکوهی، ناصر. باستان‌شناسی برای کودکان و نوجوانان. مجله انسان‌شناسی و فرهنگ <http://anthropology.ir/node/25814>
- محمدی‌فر، یعقوب (۱۳۸۷). باستان‌شناسی سیاسی: نگاهی به تاریخچه مطالعات باستان‌شناسی کتاب مقدس تورات. نشریه مطالعات ایرانی. ۱۳. صص: ۲۰۸-۱۹۱.
- مصطفوی کاشانی، محمد تقی (۱۳۸۱). تلاش در راه خدمت به آثار ملی و امید به آینده. مجموعه مقالات در زمینه باستان‌شناسی. مهدی صدری. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مصطفوی کاشانی، محمدتقی (۱۳۵۵)، امانت‌داری خاک. تهران: ستاد بزرگ ارتشتاران، اداره روابط عمومی تاریخ و آرشیو نظامی.

- معصومی، غلامرضا (۱۳۸۳). *تاریخچه علم باستان‌شناسی*. تهران: انتشارات سمت.
- موسوی برازجانی، سید محمدتقی، محمدی، محتشم (۱۴۰۳). بررسی عوامل ظهور و گسترش ادبیات چپ مارکسیستی در ایران. *ادبیات پارسی معاصر*. سال ۱۳. شماره ۱. صص: ۲۹۸-۲۷۳
- موسوی، علی (۱۳۸۱). ارنست هرتسفلد و تحول باستان‌شناسی در ایران ۱۳۰۴-۱۳۱۴. *باستان‌شناسی و تاریخ*. (۳۳). صص: ۴۵-۵۶.
- نامجو، عباس (۱۳۷۸). *سیمای فرهنگی ایران*. تهران: عیلام.
- نیکنامی، کمال‌الدین (۱۳۸۲). «باستان‌شناسی نظری و نقد جنبه‌های نظری باستان‌شناسی ایران». *مجله علوم انسانی*. ش ۳-۴. صص: ۷۰-۵۳.

References

- Abrahamian, Y. (2005). *Iran between two revolutions* (A. Golmohammadi & M. Fattahi Valilai, Trans.; 11th ed.). Tehran: Ney. [in Persian]
- Afshar, H. (2024). *Faratahli roykardhaye Iranian be mafhoum-e Iranshenasi va ezamat-e an. Dofaslname-ye Tose'e-ye Oloum-e Ensani*, 5(9), 39-55. [in Persian]
- Afshar, I. (1970). *Rahnamaye tahqiqat-e Irani*. Tehran: Chapkhaneh-ye Bahman. [in Persian]
- Afshar, I. (1974). *Sharq-shenasi va ravabet-e farhangi. Yaghma*, 27(2), 308. [in Persian]
- Ajrlou, B. (2011). *Daramadi bar bastanshenasi va siyasat. Motale'at-e Bastanshenasi*, 3(1), 1-13. [in Persian]
- Alizadeh, A. (2001). *Teori va amal dar bastanshenasi*. Tehran: Sazman-e Mirath-e Farhangi. [in Persian]
- Asgari, H. (2007). *Dashti be vasat-e tarikhe*. Tehran: Nashr-e Shaheed Sa'id Mohibi. [in Persian]
- Asgarpour, V. (2011). *Este'mar, Sharq-shenasi va Bastanshenasi. Soore*, 50-51, 226-230. [in Persian]
- Asgarpour, V. (2012). *Aya ensan khod ra misazad? Bastanshenasi va bazsazi-ye sir-e koli-ye tarikhe. Soore Andishe*, 16, 236-238. [in Persian]
- Atkin, M. (1992). *Iranshenasi dar Europe va Japan* (M. Ahmadi, Trans.). Tehran: Alhoda. [in Persian]
- Dark, K. R. (2008). *Mabani-ye nazari-ye bastanshenasi* (K. Abdi, Trans.). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [in Persian]
- Durtie, J. (2003). *Oloum-e ensani, gostare-ye shenakht-ha* (M. Katbi, J. Rafi'far, & N. Fokohi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Earle, T. K. (1987). Robert W. Preucel; Elizabeth M. Brumfiel; Christopher Carr; W. Frederick Limp; Christopher Chippindale; Antonio Gilman; Ian Hodder; Gregory A. Johnson; William F. Keegan; A. Bernard Knapp; Parker B. Potter; Jr., Nicolas Rolland; Ralph M. Rowlett; Bruce G. Trigger and Robert N. Zeitlin. *Processual Archaeology and the Radical Critique. Current Anthropology*, Vol. 28, No. 4: 501-538.
- Emami, K. (2001). *Naghsh-e nashran dar ofto khiz-e tarjome-ye adabi*. In *Majmue-ye maqalat-e hamayesh-e tarjome-ye adabi dar Iran* (pp. 45-56). Mashhad: Banafshah. [in Persian]
- Enayat, H. (1973). *Shesh goftar darbarez-ye din va jame'e*. Tehran: Ketab-e Mouj. [in Persian]

- Fagan, B. (2003). *Saray-e daramad bar bastanshenasi (Osoul, Mabani, Ravesh-ha)* (G. Shamlou, Trans.). Tehran: SAMT. [in Persian]
- Fazeli, N. (2019). *Ab 'ad-e siyasi-ye farhang dar Iran (Ensanshenasi, Siasat va Jame'e dar Qarn-e Bistom)* (V. Shokouhti Amghani, Trans.). Tehran: Sebzan. [in Persian]
- Fokouhi, N. (2002). *Tarikh-e andishe va nazariyat-haye ensanshenasi*. Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Foucault, M. (2013). *Dirineh-shenasi-ye danesh* (N. Sarkhoush & A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Fritz, J. A & F. T. Plog, (1970). The Nature of Archaeological Explanation. *American Antiquity*. 35. No 4.
- Garajian, I., et al. (2015). *Bastanshenasi-e chehel teke, bastanshenasi baraye mardom*. Isfahan: Pars Zia. [in Persian]
- Gosden, C, (1999). *Anthropology and Archaeology: A Changing Relationship*, London: Routledge.
- Hadadi-Nasab, G., Mortazavi, M., & Mousavi Pourangar, F. (2023). *Jaygah-e nazariyat-e Marxism dar tahlil-e aghaz-e shahrneshini-ye Iran. Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi-ye Iran*, 13(6), 385–411. [in Persian]
- Hojjat, M. (2001). *Mirath-e farhangi dar Iran: Siyasat-ha baraye keshvar-e eslami*. Tehran: Sazman-e Mirath-e Farhangi. [in Persian]
- Jafari, S. (2016). *She 'r-e no dar tarazou-ye ta 'vil*. Tehran: Nashr-e Morvarid. [in Persian]
- Jahangir, M. (2013). *Mooze dar Iran*. Tehran: Nashr-e Samira. [in Persian]
- Jameson Robert and Shaw, (ed), (2002). *Marxist Archaeology, A Dictionary of Archaeology*, London, Blackwell.
- Javadi Yeganeh, M. R., & Tofangsaz, B. (2012). *Ta 'sir-e Hezb-e Tude dar adabiat-e dastani-ye Iran. Jame 'e-shenasi-ye Honar va Adabiat*, 4(2), 1–20. [in Persian]
- Johnson, M. (2002). *Archaeological Theory: An Introduction*. London: Blackwell Publishers.
- Kazemi, H. (2021). *Tarikhnegari-ye Marxist va mahiyat-e jame 'e va dolat dar Iran-e sonati. Faslname-ye Siasat*, 51(4), 1063–1091. [in Persian]
- Khoshesteh Rahimi, R., & Shabani, M. (2010). *Noghte-ye 'etefagh Franklin bood na Mashruteh: Bazkhandi masir-e tarikhi-ye tarjome-ye Irani. Mehrname*, 7, 45–51. [in Persian]
- Khosropanah, M. H. (2010). *Saray-e aghaz-e realism-e sosyalisti dar Iran. Faslname-ye Farhang, Adab va Tarikh-e Zende Roud*, 52, 192–228. [in Persian]
- Kuznetsova, N. A., & Kolagina, L. M. (2004). *Pazhohesh-hayi piramoun-e tarikh-e noyin-e Iran* (M. Izadi & S. Izadi, Trans.). Tehran: Verjvand. [in Persian]
- Mahboobi Ardakani, H. (1971). *Tarikh-e tahavol-e Daneshgah-e Tehran va mo 'assasat-e ali-ye Amoozesh dar Iran dar asr-e Pahlavi-ye khoshesteh*. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran. [in Persian]
- Masoumi, G. (2004). *Tarikhche-ye elm-e bastanshenasi*. Tehran: Entesharat-e SAMT. [in Persian]
- Mazani, Y. (1994). *Iran abrghodrat-e qarn* (A. H. Mahdavi, Ed.). Tehran: Nashr-e Alborz. [in Persian]
- Miller, M, (1956). *Archaeology in the U. S. S. R*, New York, Frederick A. Praeger.

Mohammadi-Far, Y. (2008). *Bastanshenasi-ye siyasi: Negahi be tarikhe-ye motale 'at-e bastanshenasi-ye Ketab-e Moqaddas-e Torah*. *Nashrie-ye Motale 'at-e Irani*, 13, 191–208. [in Persian]

Mohammadpour, A., & Fokouhi, N. *Bastanshenasi baraye koodakan va nojavanan*. *Majale-ye Ensanshenasi va Farhang*. <http://anthropology.ir/node/25814>

Mostafavi Kashani, M. T. (1976). *Amanatdari-ye khak*. Tehran: Setad-e Bozorg-e Arteshtaran, Edare-ye Ravabet-e Omoumi-ye Tarikh va Arshive Nezami. [in Persian]

Mostafavi Kashani, M. T. (2002). *Talash dar rahe khedmat be asar-e melli va omid be ayandeh*. In M. Sadri (Ed.), *Majmue-ye maqalat dar zamineh-ye bastanshenasi*. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. [in Persian]

Mousavi Barazjani, S. M. T., & Mohammadi, M. (2024). *Barrasi-ye avamel-e zohur va gostarash-e adabiat-e chap-e Marxisti dar Iran*. *Adabiat-e Parsi-ye Mo 'aser*, 13(1), 273–298. [in Persian]

Mousavi, A. (2002). *Ernest Herzfeld va tahavol-e bastanshenasi dar Iran 1925–1935*. *Bastanshenasi va Tarikh*, 33, 45–56. [in Persian]

Namjoo, A. (1999). *Simaye farhangi-ye Iran*. Tehran: Ilam. [in Persian]

Niknami, K. (2003). *Bastanshenasi-ye nazari va naqd janbeh-haye nazari-ye bastanshenasi-ye Iran*. *Majale-ye Oloum-e Ensani*, 3–4, 53–70. [in Persian]

Niknami, Kamal Aldin, (1999). *Methodological Aspects of Iranian Archaeology Past and Present*, A thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Sheffield for the degree of Doctor of Philosophy, Department of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield, May.

Palerm, Angel, (1980). *Antropology Marxismo*, Mexico, D.F.: Editorial Nueva Imagen, Panameo, Rebecca, and Enrique Nalda.

Petrushevsky, I. P. (1980). *Iranshenasi dar Shoravi* (Y. Azhand, Trans.). Tehran: Niloufar. [in Persian]

Pigulevskaya, N. V. (1988). *Shahrhaye Iran dar roozegar-e Partiyani va Sasanian* (E. Reza, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]

Pluciennik, M, (1998). *Archaeology, Archaeologists & Europe*, *Antiquity*. pp 24 -72.

Rafiei-Atani, M. (2024). *Iranshenasi dar jahan-e Irani (az melli-garayi ta jahan-andishi)*. Tehran: Bonyad-e Iranshenasi. [in Persian]

Rajaei, F. (n.d.). *Siasat chist va chegooneh tarif mishavad? Siasat-e Khareji*, 175–191. [in Persian]

Randall H. McGuire (1993). *Archaeology and Marxism, Archaeological Method and Theory*, Vol. 5, pp. 101-157.

- Renfrew, C. & P. Bahn. (2000). *Archaeology: Theories Methods and Practice*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Rivière, C. (2000). *Daramadi bar ensan-shenasi* (N. Fokohi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Saitta, D.J, Agency. (1994). Class and Archaeological Interpretation, *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol 13. No.3.
- Sedghi, N. (2012). *Tamali dar negah-e jame'e-shenasi-ye Marxist be tarikhe Iran. Pazhohesh-ha-ye Oloum-e Tarikhi*, 4(1), 133–152. [in Persian]
- Shamim, A. A. (1996). *Iran dar dore-ye saltanat-e Qajar*. Tehran: Modabber. [in Persian]
- Simm, S. (2017). *Marxism va zibayishenasi* (M. Alaei, Trans.). Tehran: Chapkhaneh-ye Farhang va Honar. [in Persian]
- Simon, C., & Watson, H. (1993). *Daramadi be ensan-shenasi* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Nashr-e Simorgh. [in Persian]
- Talai, H. (2012). *Iran pish az tarikhe: Asr-e mes sangi*. Tehran: Sazman-e Motale'e va Tadvin-e Kotob-e Oloum-e Ensani-ye Daneshgah-ha (SAMT). [in Persian]
- Tilley, C, (2000). *Marxist Archaeology, Archaeological Method & Theory: An Encyclopedia*, Linda Ellis (ed.). New York. Garland Publishing.
- Trigger, B. G. (2015). *Tarikh-e tafakor-e bastanshenakhti* (G. Shamlou, Trans.). Tehran: SAMT. [in Persian]
- Young, Megan. (2002). The Nazis Archaeology, *Nebraska Anthropologist*. pp 29 – 35.
- Zarshenas, Z. (2012). *Daramadi bar Iranshenasi*. Tehran: Pazhoheshgah-e Oloum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi. [in Persian]